

KİEV'DEN GELEN HAZAR MEKTUBU VE BU MEKTUBUN İÇERDİĞİ RUNİK YAZILARIN KANITLADIĞI ŞEY*

Lajos LIGETI **

Çev. Dursun AYAN

I

Bilindiği üzere Kahire'deki Geniza Arşivi*** malzemesinin pek çoğu Solomon Schechter'in çabalarıyla 1896'da Cambridge Üniversitesi Kitaplığı'na aktarılmıştır. O zamandan beri geçmiş olan uzun süre içinde bu önemli malzeme inceleme için hazırlanmış ve kataloglanmış bulunuyor. 1800 önemli ve korunmaya muhtaç elyazması ve yazma parçası tek tek seçilerek cam safihalar arasına konuldu.

Norman Golb 1962'de bu cam safihalar arasındaki malzemeyi kısaca gözden geçirdi ve mikrofilme aldı. Dikkatli bir çalışmayla İbranî dilinde ve yazısında olan bu metinlerden birinin 8. satırında Kiev adının KYYWB şeklinde kaydedilmiş olduğunu, metnin sonundaki bazı isimlerin de Sami kökenli olmadığını, ayrıca diğerlerinden biraz uzakta yer alan son satırda yabancı bir yazıyla kaleme alınmış bir sözcüğü de fark etti. Golb yaptığı İbranice metnin ilk tercüme denemesi için, 1966'da Omeljan Pritsak ile temas kurdu; Pritsak, Golb'un yürüttüğü tahmine katıldı ve kendisini destekledi. Onuncu asrın ilk yarısına tarihlenen bu mektup Musevî dinine mensup Hazarlara ait yazılı bir kalıntıydı; bazı isimler Türkçeydi; bilinmeyen yazı ise bir Hazarca sözcüğün kaydedildiği Türk runik yazısıydı.

Norman Golb ile Omeljan Pritsak buluşlarını 1967 yılı Mart ve Haziranında iki Amerikan bilim derneğinde beraberce sundular. Sonraları da çeşitli konferanslarda bireysel sunuşlar yapıp belgenin önemini açıkladılar; Kiev'den

* Bu metin, L. Ligeti'nin *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* adlı derginin 1981, cilt. 31 (1-4), sayfa 5-18'de yer alan "The Khazarian Letter From Kiev and its Attestation in Runiform Script" başlıklı makalesinin çevirisidir. Çeviri sırasında karşılaştığım güçlüklerin hallinde Ord.Prof.Dr. Aydın Sayılı'ya (1913-1993), bazı Türkoloji kaynakçalarının açık künyelerinin verilmesinde Prof.Dr. Mehmet Ölmez'e, metni son kez gözden geçiren Dr. Abdullah Üstün'e teşekkür ederim. [çeviri notu]

** Prof.Dr., Türkolog, Mongolist (1902-1987) Macar Bilimler Akademisi, Budapeşte.

*** Geniza, Arami dillerinde tapınak anlamında bir sözcükten gelmektedir. Geniza adı ayrıca Kahire'deki bir sinagog için özel olarak kullanılmaktadır. (Kanisat al-Sami) Bkz. "Geniza" maddesi, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Volume: 3, Leiden 1979 ve "Kenisa" Maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 6, İstanbul 1977. Ayrıca belgelerin ve deponun renkli fotoğraflarını da içeren bir çalışma olarak: Nicholas de Lange, *Yahudi Dünyası*, (çev. S. Atauz), İletişim Yayınları, 1987, ss. 18-19. [çeviri notu]

gelen mektup bir müstensih kopyası değil, bizzat kaleme alınmış bir belgeydi. Bu arada bu konuda yayınladıkları kitap¹ İbranî araştırmaları, din tarihçileri ve hatta Hazar tarihi araştırmacıları için çok ilgi çekici bilgileri içermektedir. Bana gelince, bu Kiev mektubunda, Hazarların yazısı ve diline ilişkin olarak su yüzüne çıkan bilgiler ile özel olarak ilgilenmekteyim.

Bu iki yazar kitaplarının birinci kısmını (ss. 1-71) Kiev mektubuna ayırmışlardır. İkinci kısımda ise (ss. 75-156) yazarlar, yeni baştan, iyi bilindiği gibi, adı günümüze kadar intikal etmeyen bir Hazar Yahudisinin, Kurtubalı Hasday İbn Şaprut'a^{****} yazdığı mektubu içeren, 70 yıl önce ilk baskısı yapılan Cambridge Üniversitesi Kitaplığındaki yazma belgeyi sunmuşlardır. Norman Golb'un İbranîce uzmanı olarak bu kitaptaki ayrıntılara ilişkin görüşlerini değerlendirme yetkisine sahip değilim, fakat muhakkak olan bir şey varsa o da şudur ki bu bağlam içinde kendisinin adı kesinlikle hatırlanacaktır. Ondan önce Geniza belgeleri yıllar boyunca pek çok ünlü bilim adamınca incelenmiş olsa da Cambridge Üniversitesi Kitaplığındaki Kiev'den gelen mektubun keşfini onun şansına olduğu kadar, bu mektubun gözden kaçmamış olmasını sağlayan dikkatli gözlerine de borçluyuz. Daha önceki bir yayınında Omeljan Pritsak başarılı bir şekilde iki Proto-Bulgar belgesi hakkında fikrini belirtti ve bu ikisi üzerinde Türkoloji için önemli tespitlerde bulundu. Demek ki Golb'un bu konuda Pritsak'ın görüşlerine başvurması hiç de tesadüfî değildir.

Sorunları daha iyi anlayabilmek için bu elyazmasının aşağıda değinilen özelliklerinin hatırlanması uygun olacaktır:

Parşömen üzerine yazılmış olan bu yazma, Geniza mektuplarında genellikle görüldüğü üzere, yedi uzunlamasına kat ve belki de ortada bir yatay kat izi taşımaktadır. Günümüze kadar geçen sürede yazmanın mürekkebi kahverengileşmiş, şurada burada soluk bir hal almıştır. Parşömen üzerinde iki delik var; birisi, metin kısmında da zedeleme meydana getirmiştir. 30 satırlık bu metnin tamamı İbranî harfleriyle yazılmıştır; sadece son sözcük hariç. Bu sözcük 30. satıra ait değil ve görünüşe bakılırsa sonradan İbranîce metnin sonuna eklenmiş olup, parşömenin sol köşesinde yer almaktadır. Bu, şüphesiz, runik harflerle yazılı sözcük metinden bir dereceye kadar kopuk biçimde durmakta ve hiç bir surette 31. satırı oluşturduğu da düşünülmemektedir. Okuyucuya Golb'un titiz çalışmasını önererek (*age*, ss. 5-6) paleografik

¹ Norman Golb-Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the 10th Century*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1982.

^{****} Hasday İbn Şaprut (915-970), Endülüs Emevi Devleti Halifesi III. Abdurrahman'ın saray görevlilerindedir. Bu Yahudi devlet adamı aynı zamanda tıp ve felsefe konusunda da derin bilgisiyle ün kazanmıştır. Bkz. *The Jewish Encyclopaedia*, volume: 6, Funk and Wagnalls Company yayını ayrıca bkz. M. Perlmann, "Hasday b. Sharprut" maddesi, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, volume. 3, Leiden 1979. [çeviri notu]

ayrıntıya girmeyeceğim. Elyazmasının sayfa 9'daki morötesi fotoğraf yöntemiyle çoğaltılan örneği dikkate değerdir. Asıl nüsha, tahminen, bundan daha açık seçik; bu şekliyle de nüshanın okunması kolay değil. Ne yazık ki yazmanın birinci ve ikinci çoğaltımlarında 8. satırın okunması zor olduğu gibi; satırın alışılmamış sözdizimi düzeninde olması bu güçlüğü daha da arttırmaktadır. Kiev sözcüğü bu satırda bulunuyor. Araştırmacılardan birinin bir konferansı sırasında dinleyicilerden iki üyenin bu sözcüğü değiştirmek istemeleri sürpriz olmamalı. Golb'un buna itirazı her ne kadar inandırıcı görünmekteyse de savunulan bu okunuş için ileri sürülen şüpheler tamamen yok olmamıştır.

Bu önemli belge hakkında aşağıda söylenebilecek bilgilerin toplanması Golb tarafından sağlanmıştır. (metnin kesin bir yorumu güçlüklerden uzak görünmemektedir) Belge Geniza'da bolca bulunabilen tavsiye türünden bir mektuptur. Golb'un çevirisi ve yorumuna göre mektubun içeriği aşağıdaki gibi özetlenebilir (Golb'un kendi varsayımlarını da bu özetten ayırt etmek her zaman mümkün olamamaktadır). Bu tavsiye mektubu Mar Yakub ben Hanukkah için Kiev Musevî Cemaatine hazırlanmıştır. Mar Yakub'un erkek kardeşi bir miktar borç para almış, seyahati sırasında saldırıya uğrayıp parası gasp edilmiş ve ölünceye dek dövülmüştür. Bu haberin duyulması üzerine parayı sağlayan tefeciler Mar Yakub'u ve kefilini araştırırlar ve Mar Yakub'u prangaya vurup hapsederler. Bir yıldır hapiste ıstırap içindeydi ki "Biz (herhalde Kiev Musevî Hazarları Cemaati ileri gelenleri) onu kendi korumamız altına aldık ve onun için 60 (altın) lira ödedik. Bu tavsiye mektubunu onun kendini kurtarması için gerekli olan kalan 40 (altın) lirayı sağlaması için verdik ki karşılaşacağı diğer insanlar da ona karşı iyi davranışlarda bulunsunlar". Mektubun aslı budur. Dinsel duygular yansıtan ifadeleri mektubu imzalayanların isimleri izlemektedir.

Golb, Mar Yakub'un elinde bu mektupla doğrudan Kahire'ye gittiği savındadır. Dinyeper Nehri üzerinden önce İstanbul'a (bu yolu daha önce Varangianlar**** da kullanmışlardı) buradan da düzenli deniz seferlerinin biriyle Kahire'ye giden yolun ayrıntılı bir tarifini yapar. Tefecilerin paralarını kolayca aldıklarına ve sadece bir söz üzerine Mar Yakub'un firarına müsaade edildiğine inanmak zor. Ama Kiev Hazarlarıyla ilgili yeni bilgilere bakılınca, bu onlardan farksızdır.

**** Bizanslıların Rus diye adlandırdıkları Viking kavminden Araplar Varangian diye söz etmektedir. Hazarlarla ilgili esinletici bir çalışma olarak bkz. Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası)*, (çev. Belkis Çorakçı), Say Yayınları, 4. baskı, İstanbul 1984, s. 106. [çeviri notu]

II

Kiev mektubunun kazandırdığı yeni bilgilerden bir önemlisi de Hazar runik yazısıyla ilgilidir. Hazarların bu yazıları zaten bir ölçüye kadar bilinmektedir.

Belirtilecek ilk kaynak 1206'da Fahreddin Mübarekşah tarafından tamamlanandır². Farsça yazılan bu eserde Doğu yazılarına, daha doğrusu Soğdlu ve Dokuzoğuz yazılarına atıfta bulunulmuştur. Bunlardan ikincisi kesinlikle runik yazıydı. Bu cümleden olarak, her ne kadar, İranlı yazar Hazar yazısını oldukça detaylı bir şekilde ele aldıysa da bunları çözmek kolay olmadı. Mübarekşah'a göre, Hazarlar alfabelerini Ruslardan ödünç aldılar; aynı yazı o civardaki Rum-Ruslarca da kullanıldı. Hepsi 21 tane olan bu yazının harfleri soldan sağa doğru yazılır ve birbirine eklenmez. Bu yazıyı kullanan Hazarlar çoğunlukla Musevî idiler (*ve in tâife ez Hazariyân ki in hat nevisend bişter Yuhûdânend*). Bundan sonra Arap alfabesine göre yazının örnekleri burada sıralanır. Bu örnekler, Soğdca olanlar hariç, tamamen kullanışsızdır- bizdeki kopyada Hazar harflerinin yerleri boş bırakılmıştır.

Bu çalışmanın editörü Sir Denison Ross, Kiril harfleri enine boyuna düşündü ve yukarıda Rum-Rus diye anılan halkı Bulgarlarla özdeşleştirmeye çalıştı. O dönemdeki bu mantiki varsayım – bu yazı çoğunlukla Musevî dinine bağlı Hazarlar tarafından kullanıldı – diyen İranlı düşünürün yargısıyla kolay uyuşur cinsten değildi. Lakin şu an, elimizdeki veriler temelinde bu sav reddedilemez. Hazarların İbranî yazısını (ve dilini) bildikleri ve kullandıkları da uzun zamandır bilinmektedir. Kiril yazısının kullanımının ve yoğun Rus ilişkilerinin sadece Hazar İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra başlayabileceği gibi önemli bir durum hesaba katılırsa, bu Farsça eserin doğruluğundan şüphe edilmeyecektir. Kiril yazısının esasen Musevî Hazarlarca kullanılmış olmasının özel bir açıklamaya ihtiyacı yoktur: okur-yazar Musevî Hazarların pek çoğu onlar arasındandı.

Biz Hazarlardaki Türk runik yazısının öncüllerini araştırırken sadece varsayımlarımızla ayrılırız. Kök Türk ve Hazar hanedanları arasındaki ilişki (eğer varsa- güçlü kanıtımız yok) kendi içinde Genel Türkçe runiğinin kullanımını açıklamaz. Her ne kadar runik yazının Batı Türkleri arasındaki kullanılışı gelişmiş, yaygınlaşmış düzeyde pek değildiyse de bu yazının Batı

² Sir Denison Ross, "The Genealogies of Fakhr-ud-Din Mubarak Shah", *Oriental Studies*'in E. G. Brown'a altmışıncı doğum gününde sunulmuş bir cildinde; Editör: T. W. Arnold ve R. A. Nicholson, Cambridge 1922, ss. 392-413. Aynı yazar M. S. 1206'da tamamlanan *Book of Genealogies of Fakhru'd Din Mubarak Shah Marvar-rûdi* adlı esere tarihsel giriş bölümü olarak. "Tarikh-i Fakhru'd Din Mubarak Shah", James G. Forlog Foundation, London 1927. Daha fazla bilgi için bkz. Ligeti, "A kazár írás és a magyar rovásírás," (Hazar yazısı ve Macar runik yazısı) *Magyar Nyelv*, 23, (1927), ss. 473-476.

Türkleri arasında yöresel düzeyde bilindiğine şüphe yoktur. Onların ağaç oyma metinleri yok olduğu gibi taşlar üzerinde de önemli yazılı kanıtlar kalmadı. Bir primitif yazı tekniğine tanıklık eden Talas Vadisi'nde bulunmuş olan mezar taşları arkeolojik veriler temelinde, yakınlarda, IX-X. yüzyıllara tarihlendirildi – bu onların Batı Türkleri kaynaklı olduğunu reddetmekten başka bir anlama gelmez³. Böyle bir şeyi düşünmek bile güç, ama bununla beraber bu eski ve ufak mezar taşlarının Batı Türkleri kaynaklı olduğu ihtimal sınırları içinde kalacaktır. Batı Türk bölgesinde önemli yazıtların bulunamaması da dikkate değerdir. Bu durum imparatorluğun gelişmesi dönemi dışında, Doğu Türk İmparatorluğu bölgesinde de hiç farklı değildir. Önemli ulusal olayların yazıtlar halinde kaydedilmesi işi Doğu Türk tarihinin Çin'in egemenliğini (630–683) izleyen ikinci döneminden sonra gelir. Bu yazıtların, Çince modellerinden sonra kazındıkları aşikârdır.

Pritsak'a göre, Kiev mektubunun runik yazı ile resmiyet kazanması Hazar bölgesindeki Türk runiğinin, hem zaman hem mekân olarak dikkate değer, bilinen tek kanıtı olmalıdır. Bu durum, kronolojik olarak geç X. yüzyıla ve coğrafya olarak öncekilerden daha batıdaki Kiev bölgesine ait olmasından kaynaklanmaktadır. Hatta bunun ortaya çıkması bile oldukça sürprizdir, çünkü Hazar İmparatorluğu coğrafyası kökenli sayıları gittikçe artan çözülmemiş bir Hazar runiğinin varlığını artık bilmekteyiz.

J. Nemeth Doğu Avrupa runik sistemlerinin önemli bir kolu olarak bu tür belgelerin sorunlarını tartıştı. Zaman geçtikçe de bir takım küçük göstergeler, işaretler buldu; bunları beş öbekte topladı: (i) Mayak adlı yerleşim yerinin duvarlarında bulunan yazıtlar, (ii) Novoçerkask'ın iki flaskındaki yazıtlar, biri 16, diğeri 31 işaretli, (iii) Humara yazıtları, (iv) Volga bölgesinde bulunan boğa kafasındaki kırk işaretli yazıt, (v) Talas Vadisi'ndeki ahşap sopanın dört yüzündeki yazıtlar. Hatta Şarkel (Sharkel) kaynaklı parça yazıtları da buraya ekleyebiliriz⁴. Başında, tüm bu runik kayıtların bir ve aynı runik yazıyı

³ J. Nemeth, “Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas im Turkestan”, *Körösi Csoma Archivum*, II, 1926, ss. 134-143 (sadece, öncelikle bilinen ilk beş kitabe ele alınır) S. E. Malov, *Pamyatniki Drevneturkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskova-Leningrad 1959, ss. 57-75 (son zamanlarda bulunan dört yazıt da tartışılır) Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları-II*, İstanbul 1933, ss. 131-142 (yalnız ilk beş yazıt). Sir Gerard Clausen, *Turkish and Mongolian Studies*, London 1962, ss. 69, 256. (Sözde Hakas Yazıtı'nın Batı Türk İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra Altayları aşan Türgiş neslinin bir mezar taşı olduğunu savlar).

⁴ A. M. Şçerbak, *Znaki na keramike i kirpichach iz Sarkela Beloj Vezi*, Moskova-Leningrad 1959. Aynı yazar, “Les inscriptions sur les pierres de Khoumara (au Caucase du Nord et le probleme de l'alphabet runique des Turcs occidentaux)”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15, (1962) ss. 282-290. M. A. Chabicev, “O drevney tyurkskich runičeskich nadpisyach v alanskich katakombach”, *Sovjetskaya Turkologia*, (1972):2, ss. 94-99. Talas Vadisinde bulunan runik yazılı

gösterdiği ve tümünün Hazarca olduğu sadece bir varsayımdı. Bilindiği gibi, çeşitli diğer runik yazılarla Doğu Avrupa'da da oldukça karşılaşılmaktadır. Nagyszentmiklos runik yazısı buna dâhildir; Németh'e göre, bu Peçenek yazısını simgeler -diğerleri bunu Tuna Proto-Bulgarlarına atfeder. Ama bu son varsayımın savunucuları Tuna Proto-Bulgarlarının dili temelinde bu yazmaların çözümlenmesiyle ilgili birikimden yoksundurlar. Nagyszentmiklos bulgularının -hem hazineler hem de yazıtlar- şimdiye kadar Avar kaynaklı olarak addedildiği dikkate değerdir; ancak, arkeologların (örneğin Geza Nagy'nin) görüşünü paleografik ve lengüistik bazda haklı çıkaracak çabalar sarf edilmedi. Öyle görünüyor ki onların Avarlar ile teması sorusu yeniden hesaba katılmaya muhtaç.

Günümüzde, Avar runiğine olan ilgi gittikçe daha çok artıyor. Biz araştırmacılar Avar mezarlarında ortaya çıkan runik işaretleri andıran oyma şekillere epey zamandan beri dikkat ediyoruz. Ama bu yazıtlar sadece bir kaç işaret içermekte ve geniş kapsamlı yargılara götürmemektedir.

Çok yakınlarda, 1983'ün yazında, arkeolog Iren Juhasz, Szavars yöresinde bir Avar mezarında kemikten yapılmış bir iğnelik buldu. İğneliğin üzerindeki altmışa yakın işaret şimdiye kadar okunamadı, ama yine de bu işaretler Avarlarda bir runik yazının bazı çeşitlerinin varolduğuna ilişkin bir sağlam garanti oluşturdu⁵.

Sonuçta, Macar veya daha kesinlikle Sekel runiği de rahatça buraya dâhil edilebilir. Bu yazının Hazar topraklarından ithal edildiği veya bu ülke civarından Macar halkı alt-grupları yoluyla Macaristan'a getirildiği konusunda Németh'in görüşlerine katılmalıyız. Onun Şarkel tipi yazıda kaynağının olup olmadığını kararlaştırmak için daha çok araştırmaya gereksinim var⁶.

ağşap sopada Hazar kaynaklı runik işaretlere dikkate değer benzerlikte işaretler vardır. Bu ağşap sopanın dört yüzündeki yazıtların tümünü Malov, *yage*, ss. 63-68'de çözmeye çalışmıştır. A. M. Şçerbak, *yage*, s. 290'da yüzlerden biri hakkında yorum önerisinde bulunmuş ve bu Malov'daki 3. satır gibi olmuştur. Bu iki yorum tanıtıcı olmaktan çok uzaktır.

⁵ I. Vasary, "Runiform signs on Objects of the Avar Period (6th-8th century A.D), *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25, (1972), ss. 335-347. Szarvas'daki buluntuların bir geç Avar dönemini göstergelediği dikkate değer: Runik kitabeli bu kalıntının Avar halkı ve diline ait bir belge olmadığı ama bu kalıntının Avar İmparatorluğunda yaşayan ve düzen erki için Avarlar ile savaşan Kutrigurlardan belki Onogurlardan kaynaklandığı oldukça mümkün. Bu demektir ki Nagyszentmiklos definesinin yazmaları ve Avar runiği genel bir kaynaktır. Şekle ilişkin açık belirleyiciler kesinlikle rastlantı değildir; ama konuyu açıklayacak bilgiler de bekleniyor.

⁶ "Türk kaynaklı olan bu Macar yazısının kendisi Hazar İmparatorluğundan veya onların komşusu olduğu bir yerlerden kaynaklanmalıdır" J. Németh, *Acta Linguistica*

III

Kiev mektubundaki runik yazı Batı Türklerinin, Hazarların, Avarların ve Tuna-Türk Bulgarları (Peçenekler?) in runik sistemlerine doğal uyum sağlar. Ama bununla beraber, bu noktadan anlamlı bir soru kendini gösterir: Şimdiye kadar çözülmemiş Hazar runiğiyle uyumlu, birlikte olabilmemiş (Şarkel'in küçük yazıtlarıyla karşılaştır) ve de kullanımda kalabilmiş bir Batı Türk runiği; Hazar İmparatorluğundaki bu ilginç durumu nasıl açıklarız? Hatta son zamanlarda bulunmuş Batı Türk kaynaklı runiğin arda kalan bu ilk emanetinin X. yüzyılın ilk yarısından, kısaca Hazar İmparatorluğunun düşmesi öncesinden gelmesi de aynı derecede ilginçtir. Her nasıl olursa olsun açıklanması gereken çeşitli durumlar yok değil.

Kiev mektubunun sonundaki runik harfli sözcük aşağıdaki gibidir:

λ χ γ

Prisak'ın yorumunda, yazı işlemi sağdan soladır ve bilinen Türk (ve Macar) runik uygulamanın tersine, tüm ünlüler gösterilir. Pritsak sözcüğün altı işaretini aşağıdaki şekilde yorumlar: İlk harf W^1 , bir öntüreme (prothetic) ile diğer kaynaklarda gerçekleşmez ve W^1 sözcüğün üçüncü harfidir de. Beşinci harf W^2 , altıncı harf $W^{1,2}$ ve son olarak dördüncü sembol R^1 dir. Bu bir olası düşüncedir, yok eğer iyi bilinen R^1 'in bilinmeyen bir oluşumu (varyantı) değilse. (Pritsak diğer oluşumlar için örnek aktarımında bulunur) Sözcüğün ilk işareti bir özel açıklama gerektirir. Pritsak öntüremenin İbranî dilindeki *he*'nin bir oluşumu olduğunu ve gırtlaksıl *h*'yi gösterdiğini savlar. Sonuçta, Pritsak Hazarca sözcüğü *hoqurüm* diye okur.

Mektubun sonundaki yazının kaynağı sorununa tekrar döneceğim. Harflerin yorumuna gelince; temelde okunuşu doğru kabul ediyorum, fakat iki niteleyici noktayı vurgulayarak; biri önses *h*- ile ilgili, diğeri *ü* okunan *he* ile ilgilidir.

Hazarca *hoqurüm*'daki önses *h*'yi açıklamak için Pritsak Hazarcada önses, gırtlaktan bir *h* olduğuna ilişkin kanıt olarak iki örnek aktarımında bulunur (s. 12). Örneklerden biri Hazar başkentlerinden birinin adıdır. İslam kaynaklarına göre bu ad *Hap-baliγ* dır ve İbn Rusta *Qut-baliγ* der. Bu sonuncusu Türkçe'de "karizma kenti" olarak yorumlanabilir. Pritsak, okumaları ve yorumu tamamen bir varsayımlar zinciri olarak bulur. *Qut-baliγ* okunuşu şimdilik varsayımdır.

Acedemiae Scientiarum Hungaricae, 21, s. 42. Németh'in Talas Vadisi'nde bulunan ahşap sopadaki runik yazı ile Hazar yazısının işaretlerini karşılaştırdığı *yage*'deki tablo oldukça yapıcıdır. Maalesef, şekle ilişkin olarak gözlemlenen benzerlik başka kanıtlarla desteklenmemiştir; çünkü işaretler grubunun hiçbirinin fonetik yorumlanmasının gerektirdiği bilgiye sahip değiliz. Macar oyma yazısı ile Şarkel oyma yazısı işaretleri arasındaki benzerlikleri gösteren tablo için bkz. *yage*, s. 47.

Genellikle kullanılan *çamiç* veya *çamlıç* ile karşılaştırıldığında inanılır gibi değil.

Pritsak Hazarca *hap* “karizma”nın Çin kaynaklı olduğunu savlar: “*hap* (karşılaştırınız Orta Moğolca *hap* <*pap*) T’eng dönemi Çince ödünçleme bir sözcüktür; *pap* (bugünkü *fa*) “karizma” anlamını taşır”. Bu savunulur bir varsayım değildir. Çince *pap* MS yaklaşık 600 dönemi için geçerlidir; T’eng döneminde (yaklaşık MS 800) sözcük *faw* şeklindedir; aynı zamanda, aslında Orta Moğolca olan *h* tekrar *ç* olur. Çince sözcüğü anlamı “karizma” değil, “toplumsal durumlar, yasalar, düzenlemeler; bir kural; meşru durum; tasarı veya yöntem”dir. Çince kaynaklı Orta Moğolca bir sözcük (?) ne zaman ve nasıl Hazarca kelime dağarcığının parçası haline gelmiştir?

Pritsak, Hazarca önses *h-*’yi meşrulaştırmak için kanıtının ikinci kısmı olarak Türkçe’den Eski Macarca ödünçleme *ökör* “öküz” sözcüğünü aktarır. (<*ökür*; Çuvaşça *vakar*, Genel Türkçe “öküz”; Orta Moğolca *hüker*) Bu sözcük 1326’da bir Latince sözleşmede *hukur* halini alır (yer adı olarak Hukurithou) Bu sözcük, bununla beraber, bir önses ünlü harfle Macarca’da yerleşmiştir ve sözleşmedeki önses *h* bir geç imlasal karakterdir. (Söz konusu yer adı günümüze kadar *Ökörto* şeklinde koruna gelmiştir)⁷.

⁷ Peter P. Golden, *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, Bibliotheca Orientalis Hungarica, Cilt: 25/1, 1980, ss. 230-234. İyi bilindiği gibi, *çamlıç* okunuşu de Goeje’den gelir ve İbn Hurdadbih üzerine temellendirilir; *çamlıç* versiyonu Lewicki tarafından yaygınlaştırıldı. Golden, onu *Xutluy - Qutluy* olarak temkinlice yorumlar. İbn Rusta’nın *Hab baliç* okunuşundan sadece *baliç* “kent” şansı görülmektedir; her ne kadar, [*blyç*] yazılışında *b* ve *ç* için noktalar yoksa da. İsmi ilk ögesi [*h b*] Golden tarafından *Han* diye düzeltildi; fakat yorumlanmaya hiç yeltenilmeksizin. Aksi takdirde Golb bile İbn Rusta’nın Hazar kentinin diğer adını bildiğine inanma eğilimindeydi. J. Németh’e göre (*A honfoglalo magyarság kialakulása*, 1930, s. 208) kentin adı *İtil* veya *Hanbaliç*. Sonraki bir soru işareti var; hem de *Hamliç* olarak yorumlanabilir. İbn Rusta’da [*hbxl’*] ile birlikte bulunan [*hxb’l’*] (*x* olan yerler noktasız *a*, *b*, *vb.* ni gösterir) temelinde ben de inanıyorum ki *Hab baliç* yazılışı vardır fakat *çamlıç*’ın bir bozulmuş çeşididir. Macarca *diploma*’nın 1326’dan *Hukur* okunuşuna gelince; bu bilgi geç bir veridir ve *Hukur*’un önsel *h*’si ile ilişkili değildir, erken özel ad oluşumu (örneğin 1259; *Vukurd*) ve sözcüğün bilinen isim şekli (örneğin yaklaşık 1395; *eker*, *oker*, *ekur*) bir öne gelen ünlüyü içermektedir. Daha fazla bilgi için bkz: Benko ve diğerleri, *A magyar nyelv történeti-etimologiai szótara*, 3, Budapeşte 1967, s. 23. Pritsak’ın Macarca örneğini bulduğu metinde (*Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11, 1961, ss. 35-37), *ökör* ile çağdaş bir diğer Eski Türkçe ödünçleme sözcük belirttim; bu *ölyv* “şahin” dir. Bunun 1352 den bir sözleşmede önde gelen bir *h* harfini içeren bir çeşidi de vardır; *huluespataka* (bu aynı belirti 1269’da *Wlwespothok* olarak isimleştirildi). Bu sözcük bir önsel ünlü harfle *uluuef* olarak da 1055’den bu

Burada kısaca belirtmek gerekir ki kaynaklarına göre iki farklı *h* sesi Altay dilleri içerisinde hesaba katılmalıdır. Onlardan biri Moğol-Mançu-Tunguz dillerinin karakteristiğidir: Şöyle, önses *p* bu dillerde oldukça fazla olarak *p*-, *f*-, *x*-, *h*-, *o* sesleriyle verilir. Burada verilen kelimelerin Türkçede sadece bazı ödünçleme karşılıkları vardır. Aynı zamanda, bazı durumlarda bazı Türk dillerinde önses *h*-'yi içeren sözcükleri bilmekteyiz. Bunların oranı Halaçça'da önemli miktarda artış göstermiştir. Önceleri bu önses *h*- ikincil olarak düşünülmüştü. Böyle bir varsayım gerekli değildir; onun herhangi bir durumda ilk olarak ortaya çıkışı oldukça uzun bir zaman gerilere gider. Pelliot birinci dereceden Çince yazı çevirimlerinden gelen önses *h*-'yi içeren aşağı yukarı yüz adet sözcük yayınladı. Orta Moğolca malzemenin baskın miktarda olması üzerine, Doerfer tarafından bağımsızca var olan Türkçe (Halaçça) önses *h*-'nin aslı Türkçe önses *p*-'ye bağlandı. Bununla beraber, iki grup veri arasında bir önemli fark var. Sözü edilen önses *h*, ilk hali *p* değil, - bazı ödünçleme sözcükler müstesna Türkçe için daima sınanabilir, ispatlanabilir. Ama en dikkate değer fark Orta Moğolca önses *h* örneklerinin Moğol-Mançu-Tunguz dillerine ait olduğudur: Türkçe önses *h*- örnekleri sadece Türkçenin karakteridir. Ve onların Moğolca-Mançuca-Tunguzca karşılıkları ödünç alınmaya atfedilir⁸.

yana bilinmektedir; daha fazla bilgi için bkz. Benko ve diğerleri, *yage*, ss. 26-27. Tahminen, Pritsak bu sözcükten habersizdi. Çünkü bu ancak Moğolcada bulunabildi (Edebî Moğolca; *eliye*, *elige*, Orta Moğolca; *hele'e*). Ve Moğolca bize IX. yy öncesinden Macarca sözcük için kaynak olarak Eski Çuvaşça **ilay'* i çıkarsamamızı sağladı. Pritsak'ın Halaçça *hoqu-*, *hoqo-*, “lesen, singen” (oku, şarkı söyle) gibi verilere dikkat çekmemesi tesadüfi olamaz. (G. Doerfer- S. Tezcan, *Wörterbuch des Chaladsch Dialect von Xarrab*, Bibliotheca Orientalis Hungarica, seri: 26, Budapeşte 1980, s. 134. Gerçekten, bu arkaik Genel Türkçe dilinin seçil belirginleyicileri Hazarca gibi Çuvaşça tipi dillerde seçil akrabalıkların ortaya çıkması hakkında bize biraz bir şeyler anlatmaktadır.

⁸ Altay dil birliği taraftarları Türkçe ve Moğolca vb. dillerdeki hareket noktasının sadece bir önses *p*- olabileceğini savlarlar. Ramstedt'e göre (*Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*, I, Memoire de la Societe Finno-ougrienne, seri: 114-1,1957, ss. 39-40, 52-60) bu öne gelen harf Türkçeden iz bırakmadan kaybolmuştur. Diğer taraftan Doerfer, (*Khalaj Materials*, Indiana University Publication, Uralic and Altaic Series, 115, Bloomington 1971, ss.163-165) Proto-Türkçe **p*'nin şimdiki kadar Halaçça'da *h*- şeklinde kaldığını inanır. Doerfer, Altay dil birliğini reddeder ve böylece, Doerfer için Moğolca- Maçuca- Tunguzcanın uyumları her şeyden habersiz bir ön görüdür (a priori) veya sadece Türkçeden ödünçlemeler olarak kabul edilebilir. T'eng dönemi Çin metinleri, genellikle Türkçede *h*- olarak yorumlanan, önses *ɣ*'li Türkçe adlar ve sözcükler içerir. Örnekler: *halp* “vaillant, heros” [yiğit, kahraman], *huluy* “grand” [büyük], *halan* “bigarre, pie” [alaca, kır], *hirkin* “un nom de charge” [bir olumsuz adlandırma], *huiɣur* “ouigour” [uygur]. Aynı döneme ait bir Tibet metni şüphesiz *h* olan bir harf içerir: *ha-dag* “food” [yemek], *ha-la* “multicoloured” [alaca], *hir-kin* “title of charge” [suçlama ibaresi]; bkz. Ligeti, A propos du “Rapport sur les

Pritsak'ın kabul ettiği gibi Hazarca *hoqurim*'daki *h-* önsesi kural olarak olanaksız değildir; bununla beraber hem kuralı destekleyen aktarımlardaki örneklerin güçlü kanıtları yoktur hem de tarihsel bazda savunulabilirliği zordur. Hazarca – Pritsak'ın gözünde Bulgarca ile beraber – Çuvaş grubu dillere dâhildir ve bu dillerde bir *h* önsesinin kabul edilmesi doğru değildir. Bununla beraber, bir dudaksıl ünlüyü önceleyen *v-* nin öntüremesi kabul edilebildiği gibi *voqurim* yerine *vaqurim* da beklenebilecektir. Aynı zamanda, öntüreme için fonetik açıklamadan öte bir imla açıklamasının araştırılmış olduğu da düşünülebilir. Yani, Hazarca imlanın bu durumu *u* ve *o*'yu ayırt etmek için kullanmış olması mümkündür, fakat bu varsayım, ancak, şimdi kullandığımız malzemeden daha da zenginleştirilmiş olan malzeme temeli üzerinde doğrulanabilir.

Pritsak'ın *hoqurim* okumasıyla ilgili olarak benim ikinci vurgulamam *ü* harfiyle ilgilidir. Bu okuma Hazarca harfin Orkun Yazıtlarındaki *W²* ile özdeşleştirilmesi üzerine kurulmuştur. Bu özdeşleştirme şüphelerin ötesinde ne şekilsel ne de sesseldir. Art damaksıl ünlüsü [velar vowel] olan bir sözcüğün bir sonek takıda damaksıl ünlüyü [platal vowel] (*ü*) art damaksıl kabul etmek Hazarca için veya Çuvaşçanın Hazarca ile çağdaş herhangi bir dönemi için mümkün değildir. (Orkun Yazıtlarının Türkçesi bu düşünceye dâhil değildir) *W²* (= *ö, ü*) nün düzenli kullanımının bu düzensiz uygulamasıyla önemli ölçüde karmaşıklaşmış olduğunu belirtmek gerekir. Türk runiğinin damaksıl ve art damaksıl *i* arasında ayırım yapmadığı ve her ikisinin de verilmesi için nötr *i*'nin kullanıldığı iyi bilinir. Hazar runiğinin, imla konusunda kusursuz olmak için [konuya] gittikçe titizlikle eğilmesiyle [Hazarca] *ö/ü* arası yeni bir harfin ortaya çıkmış olması olanaksız değildir.

Düşünülen şekle ilişkin bu problemler soruyu kaçınılmaz olarak ortaya çıkarır: Pritsak'ın kabullendiği gibi Orkun runiğinin bir önemsiz değişikliği ile mi karşı karşıyayız yoksa bu [mektuptaki] altı harf Hazar yazısına mı ait? İnanıyorum ki sorunun ikinci kısmı yani yazının Hazar yazısına ait olması ihtimali peşin dışlanacak bir ön görüşü olamaz. Çözümün belirlenmesi için henüz yazıt okumaya yönelik yeterli epigrafik malzememiz yoktur⁹.

rois demeurants dans le Nord", *Etudes Tibetaïnes*, Paris 1971, ss. 188-189. Önses *h*'nin önceki halinin Proto Türkçe *p*'ye yansması bunun Moğolca (Mançu-Tunguz) da bağımsız Türkçe malzeme olması desteklenmez bir hipotezdir.

⁹ [Söz konusu mektuptaki] bu altı harf arasından birisi Orkun runiğinin önerilen harfine tam uyar. Bu üçüncü harftir ve aynı zamanda birinci harfin ikinci ögesi gibidir. Pritsak'a göre, üçüncü harfin fonetik değeri *u* dur. Benim de bundan kuşku yok. Bu işaret sonuçta Doğu Avrupa runik malzemede de ortaya çıkar, diğerleri arasında Nagyszentmiklos yazıtları arasında da. Buradaki yazıtlarda Németh, bu harfin *a* değerinde olduğunu savlar. Bu özdeşleştirmeye güvenerek Németh *çaban* olarak okur ve önerilen *a* değerini desteklemek için Yunan harfleriyle yazılmış yazıtın *ZOAITAN*

Her ne durumda olursa olsun bu kısa runik sözcüklerin Pritsak tarafından gerçekleştirilen fonetik yorumunun kusursuzluğundan şüphe ettirecek nedenimiz yoktur.

IV

Hazarca *oqurim* fiilinin *oqu* “oku” gövdesi diğer Türk dillerinde iyi bilinmektedir. Onun günümüzdeki anlamı ikincildir; asıl anlamı “yüksek sesle çağırmak” ayrıca “buyrukla bir araya getirmek, celp etmek” ve de “yüksek sesle okumak”tır. Hazarca fiilin belli başlı Türkçe karşılıkları aşağıdaki gibidir.*****

Uygurca: *oqi-* “lire, réciter, appeler” (Hamilton, Le conte 106); Uig. Ming *oqi-* “lire, (a haute voix) reciter” [(yüksek sesle) okumak, ezbere okumak] (AOH XIX, 186) [= Ligeti, “Un vocabularie sinoouigour des ming”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, 19–2 (1969)].

Kaşgarlı Mahmut'da: *oqi-*, “rufen, lesen” [çağırmak, okumak] (Brock., 128) [= Carl Brockheman, **Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud Al Kasyaris Divan Luḡat at-Turk**, Bibliotheca Orientalis Hungarica, seri :1, Budapest-Leipzig 1928].

Kutadgu Bilig'de: *oqi- oqu-* (Malov, Pamj., 404) [=Malov, **Pamiatniki Drevnetiurkskoi Pis'mennosti**, Moskova-Leningrad 1951].

Kur'an tefsirinde: *oqi-*, “to shout, to call, to read” [yüksek sesle hitap etmek, seslenmek, okumak] (Bor., 235) [= Borovkov, A. K., **Leksika sredneaziatskogo Tefsira**, Sovyet Bilimler Akademisi yayını, Moskova 1963].

Kur'anda: *oqi-*, “to read, recite : to call, pray; to tell, inform, reveal” [okumak, yüksek okumak; çağırmak: seslenmek, dua etmek, bildirmek, söylemek, ifşa etmek, açığa vurmak] (Eck, 201,202) [= Eckman, J., **Middle Turkic Glosses of**

ve *ZQAITAN* sözcüklerini *çaban* olarak yorumlar. Aynı runik işaretler Şarkel'deki epigrafik malzemede, Talas Vadisindeki ahşap sopada, Mayak yazıtlarında, Novoçerkask kaplarında ve Humara yazıtlarında bulunabilir. Soru şu: Nemeth'in özdeşleştirilmesi doğru mu? Bu runik işaret yukarıda sayılan yazıtlarda *o* (*u*) veya *a*, belki hâlâ başka bir şey olarak okunabilir mi? Belirtilmeli ki Németh'in Peçenek alfabesi *o* veya *ö*'yü karşılayan işaretlerden mahrum, hâlbuki yukarıda belirtilen yazıtlarda “Peçenek” *u* \cong *ü* işareti vardır, ama onların ses değeri nedir, nasıldır?

***** Normal parantez içindeki kısaltmalara ilişkin kitap künyeleri ve yabancı dilde anlatılan sözcüklerin Türkçe karşılıkları köşeli parantez içinde verilmiştir. Türkologlar tarafından bilinen bu kısaltmaların açık künyelerinin Türkolog olmayan okuyucular için açıklayıcı olacağı düşünülmüştür. Kısaltmaların göstergelediği eserlerin tam künyelerinin tespitinde Mehmet Ölmez'e yardımlarından dolayı teşekkür ederim. [çeviri notu]

the Rylands Interlinear Koran Translation, Academiai Kiado yayını, Budapeşte 1975].

Harezmi Türkçesinde: *oqi- oqu-* “to read” [okumak], *oqu-* “to call” [seslenmek] (Faz.II, 179) [= Fazılov, E., Starouzbkskiy Yazık. **Horezmiyskie Pamyatniki XIV veka, cilt: 2**, Özbek Bilimler Akademisi yayını, Taşkent 1966].

Çağatayca: *oqu-*, “lire, reciter” [yüksek sesle ve ezbere okumak], (PdC, 69) [= Pavet de Courteille, **Dictionnaire Turc orientale**, Paris 1870].

Türkmençe: *oqi-* “read” [oku], (AB, 149), [= Aliev Böriev, **Orisca Türkmençe Sözlük, 1929**], gene Türkmençe: *oquvci-* “learning” [okuyan], *oqiji* “reading” [okuyor], (TRS, 487), [= Hamzayev, **Turkmensoy Russkiy Slovar**].

Azerice: *oxu-* “to read; to sign; to learn” [okumak; şarkı söylemek; öğrenmek], (ARS 159), [= **Azerbeycanskoj- Russkiy Slovar**].

Gagavuzca: *oqu-* “to read” [okumak], (GRMS 349), [= **Gagauzko- Russko-Moldavskiy Slovar**, Bilimler Akademisi yayını, Moskova, 1973].

Osmanlıca: *oku-* “read, learn, study, sign, recite, say a prayer, invite, call, exercise, (sl) curse” [oku, öğren, çalış, şarkı söyle, ezbere oku, dua et, davet et, çağır, araştırma yap, (argo) söğ], (Hony, 273), [= **An English Turkish Dictionary**, Oxford 1957, Calerendon Press].

Kumanca CC: *oqu-* “lesen” [okumak], (Gr., 179), [= Kaare Grønbech, **Komanisches Wörterbuch. Türkischer wortindex zu codex cumanicus**, Kopenhagen 1942].

Kıpçak Türkçesinde: *oqi-* “lesen” [okumak], (Hou., 51), [= M. Th. Houtsma, **Ein Turkish-Arabische Glossar**, Leiden 1894].

Ebu Hayyan'da : *oqi-* (Caf., 62) [= Abu Hayyan, **Kitab al İdrak li-Lisan al Atrak**, yayına hazırlayan A. Caferoğlu, İstanbul 1931].

Tuhfet üz Zekiyye'de (Tuh.): *oqu-* (Ata., 221) [= **Ettuhfet üz-Zekiyye Fi-l-Lugat-it-Türkiyye**, yayına hazırlayan Besim Atalay, İstanbul 1945].

Karaim Türkçesi: (Kar.T.) *oxu* “lesen”, [oku], (Kow., 239) [= Kowalski, T., **Karaimische Texte im Dialekt von Troki**, 1929].

Karaim Türkçesinden (Kar. L.) *ochu-* (Mard., s. 67) [= Mardkowicz, Alexander, **Slownictwo Karaimskie, I**, Luck 1933].

Tatarca: *uqu-* “read, learn, teach” [oku, öğren, öğret], (TRS, 587), [= **Tatarsko-Russkiy Slovar**].

Başkır Türkçesi: *uqi-* (BTS, 537), [= **Başkirkoy Turkskoy Slovar**].

Kazakça: *oki-* “to read, to learn, to study” [okumak, öğrenmek, çalışmak], (Shnit., 155), [= Shnitnikov, B., **Kazak-English Dictionary**].

Halaçça: *hoqu-,hoqo-* “lesen, singen” [oku, şarkı söyle] , (Doer.-Tez.134), [= G. Doerfer-Semih Tezcan, **Khalach Materials**, Ural Altaic serisi].

Sarı Uygurca: *oxu-, oxo-, oxa-* “lire, etudier” [okumak, incelemek] (Kak. 184) [= Zsuzsa Kakuk, “Un vocabulaire salar”, **Acta Orientalia Hungaricae**, 14–2, (1962)].

Semantik bir açıdan bakınca şunları da belirtmeliyiz:

Moğolca: Gizli Tarih'de: *ungsi-* “rufen, nennen” [çağırarak, adlandırmak] (Haen 164) [= E. Haenisch, **Die Geheime Geschichte der Mongolen**, 2 cilt, Leipzig 1937–1941].

Edebi Moğolca: *ungsi-* “to read, to recite” [okumak, yüksek sesle okumak], (Less, 887), [= D. Ferdinand Lessing, **Mongol-English Dictionary**, Berkeley and Los Angeles 1960, University of California Press].

Ordos Dilinde: *omsi-* “reciter, a haute voix, lire” [ezbere okumak, yüksek sesle okumak], (Most., 511) [= P. A. Mostaert, **Dictionnaire ordos, I-III**, Pekin, 1941-42].

Hazarca *oqurim (hoqurüm)*'de Pritsak $R^1 W^2 M$ 'nin birinci tekil şahıs için geçmiş zaman belirleyici eki olduğunu ve Genel Türkçede *-dum*'u karşıladığını savlar. Çuvaşçanın yardımıyla Hazarca sözcüğün değişik bir şeklini açıklar. Bu dilde *d-* son ekin ilk birim sesi bir ünlü ile önde geldiğinde *r-* olur. Örneğin; Çuvaşça *vala-* “okumak”> *valarām* “(onu) oku (duy) dum”. Pritsak bu durumu Müslüman yazarların çoğunlukla Bulgar ve Hazar dillerini ilişkili görmelerinden buyana kendiliğinden [ortaya çıkan] bir kanıt olarak dikkate aldı; bundan dolayı Hazarca bir sözcükte Çuvaşça benzeri bir durumla karşılaşmak ona doğal görünmektedir.

V

Pritsak'ın soruna ilişkin kapsayıcı hükmüne katılıyorum. Katılıyorum, ama durup şunu da sormak yerinde olur: Bu yeni Hazarca belge Macarcadaki Eski Çuvaşçadan ödünçleme sözcükler hakkındaki bilgimize ilavede bulunabilecek mi? İnanıyorum ki olabilir.

Her şeyden önce, şüphesiz, bu Çuvaş grubu Hazarcasının orada-burada bulunan kanıtlarının sayısını işe yarar biçimde artırır. Daha önceleri bilinen formları burada sıralamayacağım.

Macarcanın Eski Türkçe unsurlarından biri olarak düşünülen bir fonetik özellik hakkında bir şey söylemek yerinde olabilir. Bu sese ilişkin konuyla son temas bu yeni belgeyle olmuştur.

Çok kısa süren bir dönem, Macarcanın Eski Türkçe unsurlarından *d*'nin ünlü uyumluluğundan öte iki yolda geliştiğini belirledi¹⁰. Birincisi, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi *n*, *l*, *r* den sonra *d* değişmeden kalır:

kender “kendir” ~ Genel Türkçe *kendir*, Çuvaşça *kantâr*;

köldök “orta yer” ~ Genel Türkçe *kindik* ***** Çuvaşça *këntëk* (-*nd* - > -*ld*- gelişmesi Macarcada yer aldı);

ildom(os) “incelikli, dönüşüm, nazık” Genel Türkçe *ıldam*, *yıldam*, Çuvaşça *valtâm*; Moğolca *jildam*;

erdem, “yetkin, değer” Genel Türkçe *erdäm*, *ärdäm* (fakat *eδr ä m*).

Sırasıyla, tüm diğer durumlarda eski Türkçe ödünçleme sözcükler, aşağıda verilen, Çuvaşça yeni sözcükleri izler: Ünlülerden sonra ve *n*, *l*, *r*, hariç tutulursa, ünsüzlerden sonra dişsel patlamalı [dental plosive] *d* sızılışmış [spirantized] (*δ*) haline döner ve bu, tamamen -*z*- veya doğrudan Çuvaşçadaki *r*'de gelişir. Macarcanın Eski Türkçe öğeleri arasında buraya dâhil edilen iki sözcük vardır:

buza “buğday” < *buγδai* belki *buγzai* Genel Türkçe *buγdai*;

tuzok “toy” < *toγδaq* belki *toγzaq* Genel Türkçe *to daq*.

Buna ne kadar düzenli şekilde başvurulduğunu bilmek güç çünkü *γ* sızılışmayı belirlemek için bizce bilinen tek örnekti ve doğru bir değerlendirme sadece Türk dili tarihinin sesle ilgili birikiminin oluşturulmasından sonra olanaklı hale gelir.

Bu alışılmamış sesçil gelişimin kaynağı eski Türkçeye uzanır. *l*, *n*, *r*, seslerinin özel rolüne Orkun Yazıtlarından da tanık olunur. Çıkma-kalma son eki -*ta*, bu

¹⁰ L. Ligeti, “A propos des elements altaïques de la langue hongroise”, *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 11, (1961), ss. 32-34.

***** Eski adı Kindik olan bir köy Sivas/ Gölova ilçesinde vardır ve adı “Çataklı” olarak değiştirilmiştir. Bu yerleşim Suşehri-Erzincan karayolunun 50. km'sindedir. Buradan Gölova ilçesine, Giresun/Alucra'ya, Erzincan'a, Refahiye ilçesine ve yakın köylere yol ayrılmaktadır. Köyün konumu ve “kindik” sözcüğünün bu metinde belirtilen anlamı, coğrafi koşullara uygun yer adı verme konusunda kültürlerin yetkinliğini çağrıştırmıştır. Kindik adının başka dilden sanılarak değiştirilmesi Eski Türkçe bilgi eksikliğinden kaynaklanmış olmalıdır. Anadolu'nun Malazgirt öncesi Türk iskânı bağlamında Türkçe yer adları bir ipucu olabilir mi sorusu da akla gelmektedir. [çeviri notu]

üç ünsüz harften sonra ise *-tä'*dir, hâlbuki ünlülerden ve diğer ünsüzlerden sonra çıkma-kalma son eki *-da* ve *-dä'*dir. Örnekler: *yer-ta* “yerde”, *yol-ta* “yolda”, *bodun-ta* “halkta”, *qağan-ta* “Kağandan”, *äb-dä* “evde”, *taγ-da* “dağda” *yazı-da* “düzlükte, yazıda”¹¹.

Çağdaş Çuvaşça bu kuralı aşağıdaki şekilde yansıtır: son ek *l, r, n'* den sonra *-ta, -te* (daha doğrusu *Da, De*) ve diğer ünsüzler ve ünlülerden sonra *-ra, -re* olarak gerçekleşir. Örnekler: *värman-ta* “ormanda”, *çëvel-te* “gün ışığında”, *şer-te* “yerde”; *tu-ra* “dağda”, *ut-ra* “atta” ve *Atël-ta* “Volga'da (İdil'de)”, *kil-te* “evde”, *şiv-ra* “suda”, *tinës-re* “denizde”, *alak-ra* “kapıda”, *külë-te* “gölde”¹².

Benzer bir durum Çuvaşça grubu yeni sözcüğü gösteren kısa süre önce bulunmuş Hazar belgesinde görülebilir. *Oqu-rim* (Pritsak; *hoqurüm*) “onu okudum” belirli geçmiş zaman son eki *r* aynı zamanda Orkun Türkçesinde de izlenebilir. (Basitleştirme hatırına, sadece birinci tekil şahıs şeklini düşüneneğiz).

Bu son ek, gövdenin *l, n, r* ile bitiminden sonra *-tim, -tum, (-tum, -tüm)* dür. Oysa diğerlerinden sonra *-dim, -dım (-dum, -düm)* şeklindedir: *bul-tum* “buldum”, *kalür-tüm* “getirdim”; *sülä-dim* “bir ordu sevk ettim”, *sanç-dim* “onu mızrakla yaraladım”, *buz-dum* “bozdum”, *udıma-dım* “uyumadım”.

Bugünkü Çuvaşça aynı düzenliliği aşağıdaki şekilde gösterir; birinci tekil şahıs belirli geçmiş zaman son eki olarak ünlü ve ünsüzlerden sonra, Benzing'in *rum* dediği *l, n, r* ile biten gövdeleri tutar ki bu durumda form *-täm'*dir; o, fonetik ayrımla ilgili olarak ismin de hali son ekinin çift formunu dayanak alır. Benzer bir ifadeye Krueger'de rastlanır. *vula-räm* “okudum”, *elşe-rëm* “çalıştım”, *şir-täm* “yazdım”, *kil-tëm* “geldim” onun örnekleridir. Krueger belirli geçmiş zamanın belirleyici öğelerini dikkate alır ve Çuvaşça gramercilerinin “kategorik geçmiş (categorical past)” dediği şeyi kasteder. Rona-Tas'ın Çuvaşça gramerinden örneklerimiz de şöyle: *kal-räm* “dedim” (128), *ijr-räm* “sordum” (129), *sana-räm* “farkettim” (180), *muçta-räm* “yakardım” (180), *taşla-räm* “oynadım” (183), *savän-täm* “sevindim” (180), *kilen-tëm* “zevk aldım” (180), *şul-täm* “ot topladım”, *kul-täm* “güldüm” (183), *pul-täm* “vardım”¹³.

Yukarıda aktarılan örnekler dişte biten Antik Türkçe seslerin sızlaşmasını göstermede yeterlidir: daha fazla örneklerin sayımı yanlışlıkla atlanmış olabilir. Bununla beraber, gelişmenin hayli zaman aldığı belirtilebilmiş olmalı. Onun ilk

¹¹ Talat Tekin, *A Grammer of Orkhon Turkic*, Uralic Altaic Series: 69 University Publications, Bloomington 1961, s. 88.

¹² John R. Krueger, *Chuvach Manuel*, Uralic and Altaic Series: 7, Indiana University Publications, Bloomington 1961, s. 106.

¹³ Talat Tekin, *yage*, ss. 188-189, J. R. Krueger, *yage*, ss. 144-145, A. Rona-Tas, *Bevezetes a csuvas nyelv ismeretebe*. [Introduction]. Budepest, 1978.

oluşumu sözde Bulgar mezar taşlarında zaten bulunabilir. Hatta Tuna Proto-Bulgarlarının bazı verilerinde bile¹⁴.

VI

Kiev mektubunun runik yazı bakımından önemini tartışmış olan diğer bir önemli yayın vardır. Golb, Hazarca sözcüğün yorumu için çok önemli olan Bizans diplomatik yazışmalarındaki metni takip eden “(onu) okudum” kalıbı ile olan ilişkiyi oldukça iyi ortaya çıkarır. Gerçekten Bizans İmparatorluk belgelerinin sonundaki *Legi* “(onu) okudum”, *Legimus* “okuduk” sözcükleri Kiev mektubundaki Hazarca sözcükle benzer bir işlevi yerine getirir görünü¹⁵.

Dölger iki Latince sözcüğün kullanılması arasındaki dikkate değer fark olmadığını vurgular. Bununla beraber, *legimus*’un görelisi olarak geç dönem belgelerde görülmesi, hal bu ki aynı belgenin çeşitli tarihlerde yazılan örnekleri dikkate alındığında *legi* ile ise daha erken dönem belgelerde karşılaşılması durumu bizim açımızdan o kadar önemsiz değildir. Dölger, (*yage*, s. 34, not: 8) *legimus*’lu olanları 619–680 yıllarına tarihlendirir. Her ne kadar bu tarihlendirmeden şüphe edilmezse de *legimus*’a göre *legi*’nin daha eski olduğundan da şüphe edilemez. Bu demektir ki Hazarca *recognitio* bizi ilgilendirecek derecede Kiev mektubundan daha eski olmalıdır. Hazarların İbranî dilinde yazılmış diğer belgelerinde bile yetkili onayının bulunduğunu farz etmenin yanlış olmayacağı söylenebilir; daha fazla otografik mektupta bu onaylama ibaresini bulmaya çalışmak zahmete değecektir. Yunanca yazılmış Bizans belgesinin sonunda Latince bir *recognitio* ile karşılaşılmaktadır. Hazarlıların İbranîce mektubunda mektubun kaleme alındığı dilde yazılmamış,

¹⁴ Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenliste*, Wiesbaden 1955, ss. 73, 87-88 ve *Ural-Altische Jahrbücher*, 31, (1959), ss. 289-295.

¹⁵ F. Dölger-J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre* (ayrı basım: *Die Kaiserurkunden, Byzantinischen Handbuch*’da, München 1968) Golb bu çalışmaya başvurmuştur. *yage*, ss. 15, 30. satıra notunda; aynı yerde sonunda *legimus* sözcüğü bulunan beş belgeyi sıralar. Pritsak (s. 42) aynı zamanda Osmanlı Türklerinin dışışleri ile ilgili uygulamalarındaki *sahh* ibaresine de başvurur. (Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Suleymans des Prachtigen*, Freiburger Islamstudien, Band V, Wiesbaden 1974) Arapça kökenli Osmanlıca sözcük *sahh*’ın yorumu şöyledir: “Bir belgenin gözden geçirildiğinde, kaydı yapıldığında, kapsamı yerine getirildiğinde vb. ve aynı zamanda silinti iptali yapıldığında o belge üzerine yazılan paraf veya resmi işaret”. (Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople 1921, s. 1168) Karşılaştırılan Arapça “*sahh*” etre bon, en bon etat; etre correct, etre authentique. [iyi durum, iyi durumda; doğru olmak] (Biberstein Kazimirski, I. s. 1310) İmparatorluk belgelerinin doğruluk garantisine katkıda bulunan işaret vb.leri yayımlandı, sadece Moğol dönemi uygulamalarını verdim. Bkz. F. W. Cleawas, “A Chancellery Practice of the Mongols in the Thirteenth and Fourteenth Centuries”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, cilt: 14, (1951), ss. 493-526, Levha I-II.

işlevsel olarak *recognitio* ifadesine benzer, mektubun dilinden farklı bir sözcük sadece bir rastlantı olarak düşünülebilir mi? Her şey Hazarlarla diplomatik yazışmada bir İbranî dilinin varlığına dikkat çekmektedir. Bununla beraber maalesef elde mevcut bilgiler temelinde bir Hazarca diplomatik yazışma dilinin İbranîce ile yan yana veya ondan önce işlevsel olma şansı zor görülüyor.

Bizans elçilik yazışmaları da aynı zamanda *Quaester sacri palatii* veya *χοιαιδτωφ* ile açıklanmış olan belgelerle de bir dikkate değer paralellik sağlar, (Dölger, *yage*, s. 56), Kiev mektubunun onaylayıcısı belirli bir kişi olmamış olmalıydı, olsa olsa Hazar devletinin bir küçük memuruymuştu.

Her ne durumda olursa olsun, Bizans elçilik ilişkilerindeki uygulamalar ile gösterdiği benzerlik açıkça Hazar mektubunun doğruluğunu gösterir; Türkçe sözcükte meydana gelen fonetik karakter şüphesiz onun Hazarca kaynaklı olduğunu doğrular. Bu durum İbranî dilbilimci çevrelerce ve galiba Türkçe olan bir kaç özel isimle de desteklenir.

[Söz konusu] Mektuptaki Hazarca sözcük, zamandizinsel bir ipucu olarak da görev yapar. Bu hükümet onayı ancak Kiev kenti Hazarların elindeyken mektupta yer almış olmalıdır. Pritsak bunun 930 öncesine tarihlendirilebileceğini savlar. Bu tarihten sonra ne İbranî dili ve yazısı ne de Hazar onayı bir resmî pasaportta görülmedi. Hazarca sözcüğün yaklaşık 930 tarihinde mektupta yer alması (ve belgenin kaynağı olarak onun rolü) Kiev adı meselesini şüpheli kıldı. Çuvaşça yeni sözcük türetilmesinin bir erken safhasını düşündüren *búza*, *túzok* gibi Eski Türkçe sözcüklerin bu tarihten iki yüz hatta üç yüz yıl önce Macarcada benimsenmesi konusunda da benzer sonuç çıkarılabilir.

Omeljan Pritsak bölgenin o devirdeki tarihini bilen seçkin bir bilim adamıdır. Bu nedenle onun Kiev'e ilişkin saptamaları özel ilgiyi hak eder. Kent, Hazar İmparatorluğu'nun epey batısında müstahkem bir yerdir. Kiev, Avar İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra doğuya kaçan Onogurlar (ve belki Kurtigurlar) arasından asker kaydı yapan acemi garnizonu bir askeri kamp iken bir kent halini alır. Hazarlar Harezmi Kuyuva'yı buranın kumandanı yaparlar; onun "Hun-Bulgar-Türk" ses uyumuyla *Qiyaβ* şeklinde yansıyan adı kentin Slavca adını ortaya çıkarır.

Kiev mektubu Hazar adını içermemektedir. Kitabın ikinci kısmında tartışılan sözde Schechter metninde vardır; ama *QZR* yani *qazar* şeklinde. Son bulunan Hazar mektubu on yıllardır sürdürülen çalışmalara paralel olarak yapılan bu ismin etimolojisi üzerine kurulmuş eski açıklamaları kaçınılmaz olarak çağırır. Seçkin bilim adamlarımızı izleyen Zoltan Gombocz, tereddüde yer vermeden [ve] Macar prehistoryası araştırmacılarının tümü Hazarcayı bir saf Genel Türkçe diye dikkate aldılar ve böylece Hazarca kendiliğinden Macarcadaki Çuvaş grubu Eski Türkçe ödünçleme sözcükler için olası kaynaklar arasından çıkartıldı. Bununla beraber bu etimoloji aynı değere

haizdir, sanki etnik Çuvaş (*čăvaš*) adındaki č- ve –š ünsüzleri temelinde birisi Çuvaşçayı Genel Türkçe dillerinden birisi yapmaya gayret etmiş gibi. Halk adı *hazar* için Gombocz'un etimolojisi ile körletilmiş duruma düşmeyenler daima bilirler ki *hazar*'ın bir *qazar* şekli (Çin ve Pehlevi kayıtlarında) mevcuttur. Sözcüğün son günlerde üzerinde çalışılır hale gelen Taryat ve Tes yazıtlarındaki *qasar* şekli bundan böyle her ne durumda olursa olsun önceki halini değiştirmeyecektir¹⁶. Bu etnik ad çeşitlerinden hiçbiri Hazarcanın Genel Türkçe bir dil mi yoksa Çuvaşça tip bir dil mi olduğunu karşılaştıracak yeterli bir temel sağlamaz. Şimdiye kadar zayıflayan bir bazda tartışılan bu sorunu berraklaştırmak için biri radikal olarak farklılaşmış kanıt kırıntılarına itimat etmek zorundadır.

¹⁶ M. Sinechuu, "Orchon bicgijn sine dursgal", *Studia Archeologica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Poluli Mongolici*, cilt. 6, Fasıl: 1, Ulan-bataar 1957, S. G. Kljaštornyj, "Terchinskaya nadpisy", *Sovyetskaya Tuyrkologiya*, (1953), sayı: 3, ss. 83-95. Aynı yazar, "The Terkhin Inscriptions", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, cilt: 36, (1982), ss. 335-336. Talat Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur anıtı: Taryat (Terkin) Kitabesi" *Belleten*, cilt: 46, 1982, (1983) sayı: 184, ss. 795-838. M. Sinechuu, "Orchon selengijn nuni bicgijn sine dursgal", *Studia Archeologica*, cilt: 8. fasıl: I, Ulan-bataar 1980.